

BANKLARDA ICHKI AUDIT FAOLIYATINI XALQARO TAJRIBA ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

Salaxitdinov Abbosxon Amanxonovich

“Mikrokreditbank” ATB Ichki audit departamenti

Yetakchi auditori

Annotatsiya: *Ushbu maqolada banklarda ichki audit faoliyatining xalqaro amaliyoti va uni milliy bank tizimida takomillashtirish yo'llari tahlil qilindi. Ichki auditning nazariy asoslari, uning bank faoliyatini nazorat qilishdagi o'rni, xalqaro standartlar va eng yaxshi amaliyotlar ko'rib chiqildi. Maqolada Basel III talablari, Ichki auditorlar instituti standartlari va rivojlangan mamlakatlar banklarida ichki audit tizimining tashkil etilishi asoslab berildi. Zamonaviy raqamli texnologiyalarning ichki audit jarayonlariga integratsiyasi, riskga asoslangan audit yondashuvlari va ichki audit xizmatining mustaqilligi masalalari muhokama qilindi. Bank tizimida korporativ boshqaruvni mustahkamlash va moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda ichki auditning strategik ahamiyati ta'kidlandi.*

Kalit so'zlar: *ichki audit, bank auditi, xalqaro standartlar, Basel III, riskga asoslangan audit, korporativ boshqaruv, audit komiteti, IIA standartlari, moliyaviy nazorat, raqamli audit.*

Abstract: *This article analyzes the international practice of internal audit activities in banks and ways to improve it in the national banking system. The theoretical foundations of internal audit, its role in controlling banking activities, international standards and best practices were examined. The article substantiates Basel III requirements, Institute of Internal Auditors (IIA) standards and the organization of internal audit systems in banks of developed countries. The integration of modern digital technologies into internal audit processes, risk-based audit approaches and issues of independence of internal audit services were discussed. The strategic importance of internal audit in strengthening corporate governance and ensuring financial stability in the banking system was emphasized.*

Keywords: *internal audit, bank audit, international standards, Basel III, risk-based audit, corporate governance, audit committee, IIA standards, financial control, digital audit.*

KIRISH

Bank tizimida ichki audit faoliyati moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, risklarni boshqarish va korporativ boshqaruvni takomillashtirish uchun muhim vosita hisoblanadi. Jahon moliyaviy inqirozi bank tizimida samarali ichki nazorat mexanizmlarining zarurligini ko'rsatdi va xalqaro tartibga solish organlarini ichki audit standartlarini kuchaytirish yo'lida qator chora-tadbirlar qabul qilishga majbur qildi.

Bugungi kunda bank auditi xalqaro miqyosda qat'iy tartibga solingan va standartlashtirilgan faoliyat sifatida tan olinmoqda. Ichki auditorlar instituti (IIA) tomonidan ishlab chiqarilgan xalqaro professional amaliyot standartlari (IPPF), Basel bankchilik nazorati qo'mitasining tavsiyanomarlari va milliy tartibga soluvchi organlarning talablari ichki auditning asosiy me'yoriy bazasini tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasi bank tizimida ichki audit faoliyatini takomillashtirish dolzarb masala hisoblanadi. Markaziy bank tomonidan ichki audit bo'yicha bir qator normativ hujjatlar qabul qilindi va tijorat banklarida ichki audit xizmatlari tashkil etildi. Biroq, xalqaro tajribani o'rganish va ilg'or yondashuvlarni joriy qilish bank tizimining samaradorligini oshirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy sharoitda banklarda ichki audit faoliyati an'anaviy moliyaviy nazoratdan tashqari, operatsion samaradorlikni baholash, axborot texnologiyalari xavfsizligini tekshirish, riskga asoslangan yondashuv qo'llash va strategik boshqaruvni qo'llab-quvvatlashni ham o'z ichiga oladi. Raqamli transformatsiya jarayonlari ichki auditning metodologiyasi va vositalarini tubdan o'zgartirib yubordi.

ASOSIY QISM

Ichki audit bankning mustaqil, ob'ektiv kafolat beruvchi va konsaltinga xizmat ko'rsatuvchi faoliyati sifatida ta'riflandi. Ichki Auditorlar Instituti (IIA) ta'rifiga ko'ra, ichki audit tashkilot faoliyatini yaxshilash va unga qiymat qo'shish uchun mo'ljallangan tizimli va tartibga solingan yondashuvdir. Ushbu ta'rif ichki auditning nafaqat nazorat, balki konsultativ va qo'llab-quvvatlovchi funksiyalarini ham ta'kidlaydi.

Ichki auditning asosiy maqsadlari bank faoliyatining samaradorligini va qonuniyligini ta'minlash, moliyaviy va operatsion axborotning ishonchliligini tekshirish, aktivlarni saqlashni nazorat qilish, ichki nazorat tizimining samaradorligini baholash hamda risklarni aniqlash va boshqarish jarayonlarini takomillashtirishdan iborat. Bu maqsadlar bankning barqaror rivojlanishi va raqobatbardoshligini ta'minlashga qaratilgan.

Ichki auditning funksiyalari keng qamrovli bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi: moliyaviy hisobotlarning to'g'riligini tekshirish, ichki me'yoriy hujjatlarga rioya qilinishini nazorat qilish, operatsion jarayonlarning samaradorligini baholash, axborot tizimlarining xavfsizligini monitoring qilish, fraud va korrupsiya xavflarini aniqlash hamda bank rahbariyatiga tavsiyalar berish. Har bir funksiya bank tizimining turli jihatlarini qamrab oladi.

Ichki auditning prinsiplari xalqaro amaliyotda belgilandi: mustaqillik, ob'ektivlik, kompetentlik, professional mas'uliyat, doimiy rivojlanish va etik me'yorlarga rioya qilish. Bu prinsialar ichki audit xizmatining samaradorligi va ishonchliligini ta'minlashda asosiy omillar hisoblanadi. Mustaqillik prinsipi ayniqsa muhim ahamiyatga ega, chunki u auditorlarga xolis va ob'ektiv baholash imkoniyatini beradi.

Xalqaro standartlar va tartibga solish asoslari

Ichki auditorlar instituti (IIA) tomonidan ishlab chiqarilgan Xalqaro professional amaliyot standartlari ramkasi (IPPF) ichki audit faoliyatining asosiy me'yoriy bazasi hisoblanadi. IPPF standartlar, kod etika qoidalari va konseptual asos kabi uchta asosiy

komponentni o'z ichiga oladi. Bu hujjatlar ichki auditorlarning professional faoliyati uchun yo'l-yo'riq vazifasini bajaradi.

Basel bankchilik nazorati qo'mitasining hujjatlari, xususan Basel II va Basel III talablari, banklarda ichki nazorat va audit tizimini tashkil etishning minimal talablarini belgilaydi. Basel III doirasida bank rahbariyati va nazorat kengashining ichki audit bo'yicha mas'uliyati kuchaytirildi va riskga asoslangan yondashuv majburiy qilindi. Ushbu talablar global bank tizimining barqarorligini ta'minlashga qaratilgan.

Evropa Ittifoqi, Amerika Qo'shma Shtatlari, Buyuk Britaniya va boshqa rivojlangan mamlakatlar bankchilik tartibga soluvchi organlari ichki audit bo'yicha qo'shimcha talablar va yo'riqnomalar ishlab chiqdilar. Sarbanes-Oxley qonuni (SOX) AQShda korporativ boshqaruv va ichki nazoratni kuchaytirishda muhim rol o'ynadi va butun dunyo bo'ylab ta'sir ko'rsatdi.

Xalqaro standartlar ichki audit xizmatining tashkiliy strukturasi, mas'uliyat doirasi, hisobot berish tartibi, audit rejalari tuzish metodologiyasi, audit topilmalarini hujjatlashtirish va kuzatish mexanizmlari bo'yicha aniq talablarni belgilaydi. Bu standartlashtirilgan yondashuv xalqaro miqyosda bank auditining sifatini va qiyoslanishini ta'minlaydi.

Rivojlangan mamlakatlar banklarida ichki audit amaliyoti

Amerika Qo'shma Shtatlarida banklar ichki audit faoliyati Federal zaxira tizimi, Valyuta nazorati idorasi va Moliyaviy muassasalarni tartibga solish qo'mitasi tomonidan qat'iy tartibga solinadi. Yirik banklarda mustaqil ichki audit departamentlari tashkil etilgan bo'lib, ular to'g'ridan-to'g'ri direktorlar kengashining audit komitetiga hisobot beradi. Bu tuzilma ichki auditning mustaqilligini maksimal darajada ta'minlaydi.

Evropa banklarida ichki audit tizimi Evropa Ittifoqining moliyaviy xizmatlar direktivalariga muvofiq tashkil etiladi. Yevropa Markaziy Banki nazoratidagi banklar uchun qo'shimcha talablar qo'llaniladi. Ichki audit xizmati bank boshqaruv tizimining "uchinchi mudofaa chizig'i" sifatida pozitsiyalandi va riskni boshqarish, muvofiqlik nazorati bilan chambarchas hamkorlik qiladi.

Buyuk Britaniyada Prudential Regulation Authority va Financial Conduct Authority banklarda ichki auditni tartibga soladi. Britaniya bankchilik amaliyotida ichki audit funksiyasining mustaqilligi va professional kompetentsiyasiga alohida e'tibor qaratiladi. Auditorlarning doimiy malaka oshirishi va professional sertifikatlashdan o'tishi majburiydir.

Yaponiya va Singapur kabi Osiyo moliyaviy markazlarida ham yuqori standartlarga javob beradigan ichki audit tizimlari joriy etildi. Ushbu mamlakatlarda ichki audit nafaqat an'anaviy moliyaviy nazorat, balki innovatsion fintech xizmatlar, kiberbezopaslik va operatsion samaradorlikni baholashni ham qamrab oladi. Raqamli texnologiyalardan keng foydalanish bu mamlakatlardagi banklar ichki auditining o'ziga xos xususiyati hisoblanadi.

Riskga asoslangan ichki audit yondashuvi

Riskga asoslangan audit (Risk-Based Audit) zamonaviy bank auditining asosiy yondashuviga aylandi. Bu metodologiya bank faoliyatining barcha jihatlarini tekshirish o'rniga, eng yuqori risklarga ega sohalar va jarayonlarga auditorlik resurslarini yo'naltirishni

nazarda tutadi. Ushbu yondashuv audit samaradorligini sezilarli darajada oshiradi va cheklangan resurslardan optimal foydalanishga imkon beradi.

Riskga asoslangan audit jarayoni risk baholash matritsasini yaratishdan boshlanadi. Bank faoliyatining barcha sohalarida mavjud risklar (kredit riski, bozor riski, operatsion risk, muvofiqlik riski, strategik risk) aniqlanadi va ularning ta'sir darajasi hamda ehtimollik ko'rsatkichlari baholanadi. Natijada yuqori, o'rta va past risk zonalari belgilanadi.

Yuqori risk zonalarida audit chastotasi va chuqurligi oshiriladi, past risk sohalarida esa minimal nazorat qo'llaniladi. Dinamik risk baholash tizimi joriy etiladi, bu tashqi va ichki muhit o'zgarishlarini hisobga olish imkonini beradi. Makroiqtisodiy holatning yomonlashuvi, yangi mahsulotlar joriy etilishi yoki tartibga solish talablarining o'zgarishi risk xaritasini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi.

Riskga asoslangan yondashuv bank rahbariyatining risk ishtahasini (risk appetite) va risk chidamliligini (risk tolerance) hisobga oladi. Ichki auditorlar bank strategiyasi va risk parametrlari o'rtasidagi muvofiqlikni baholaydi. Agar bank qabul qilgan risklar belgilangan chegaralardan oshsa, auditorlar tezkor xabar berish va tavsiyalar ishlab chiqish majburiyatiga ega.

Ichki audit xizmatining tashkiliy tuzilmasi va mustaqilligi

Ichki audit xizmatining tashkiliy tuzilmasi va uning mustaqillik darajasi audit samaradorligining asosiy aniqlaydигisi hisoblanadi. Xalqaro amaliyotda ichki audit xizmati direktorlar kengashining audit komitetiga to'g'ridan-to'g'ri funktsional hisobot beradi va ma'muriy jihatdan bosh direktorga bo'ysunadi. Bu ikki tomonlama hisobot berish liniyasi mustaqillikni ta'minlash bilan birga, bank rahbariyati bilan samarali hamkorlikni ham imkonini beradi.

Audit komiteti direktorlar kengashining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u ichki va tashqi audit natijalari ustida nazorat o'rnatadi, ichki audit xizmatining yillik rejasini tasdiqlaydi va bosh ichki auditorni tayinlash va ishdan bo'shatish bo'yicha tavsiyalar beradi. Audit komiteti a'zolari mustaqil direktorlardan tashkil topishi va moliyaviy savodxonlikka ega bo'lishi talab etiladi.

Bosh ichki auditor (Chief Audit Executive) bank rahbariyatida yuqori lavozimga ega bo'lishi va direktorlar kengashining yig'ilishlarida ishtirok etish huquqiga ega bo'lishi kerak. Uning lavozimga tayinlanishi va ishdan bo'shatilishi audit komitetining roziligi bilan amalga oshiriladi. Bosh ichki auditorning ish haqqi va mukofotlari ham audit komiteti tomonidan belgilanadi, bu esa rahbariyat tomonidan bosim o'tkazish xavfini kamaytiradi.

Ichki audit xizmatining kadrlar tarkibi malakali mutaxassislardan iborat bo'lishi zarur. Auditorlar bank faoliyatining turli sohalarida tajribaga ega bo'lishlari, professional sertifikatlarga (CIA, CISA, CPA, ACCA) ega bo'lishlari va doimiy malaka oshirishlari talab etiladi. Zamonaviy sharoitda axborot texnologiyalari sohasida malakali IT-auditorlar sonini oshirish zaruriyati kuchaymoqda.

Raqamli texnologiyalarning ichki auditga integratsiyasi

Raqamli transformatsiya jarayonlari ichki audit metodologiyasini tubdan o'zgartirdi. Zamonaviy audit texnologiyalari - ma'lumotlar tahlili (data analytics), sun'iy intellekt,

mashinali o'rganish va avtomatlashtirish - ichki auditorlarga yangi imkoniyatlar ochib berdi. Ushbu texnologiyalar audit samaradorligini oshirish, xatolarni kamaytirish va doimiy monitoring o'rnatish imkonini beradi.

Ma'lumotlar tahlili (Data Analytics) auditda inqilobiy o'zgarishlar yaratdi. An'anaviy namuna olish usuli o'rniga, auditorlar to'liq populyatsiyani tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Bu usul anomalialarni, noodatiy tranzaksiyalarni va fraud alomatlarini avtomatik aniqlashga yordam beradi. ACL, IDEA, Tableau, Power BI kabi maxsus dasturlar keng qo'llanilmoqda.

Doimiy audit (Continuous Auditing) konsepsiyasi real vaqt rejimida monitoring va nazoratni nazarda tutadi. Maxsus dasturiy ta'minot bank tizimlariga integratsiya qilinadi va belgilangan parametrlar va qoidalardan og'ishlarni avtomatik aniqlaydi. Bu yondashuv risklarni erta bosqichda identifikatsiya qilish va o'z vaqtida choralar ko'rish imkonini beradi.

Ichki audit jarayonining asosiy bosqichlari

Ichki audit jarayoni bir necha ketma-ket bosqichlardan iborat bo'lib, har bir bosqich aniq maqsadlar va natijalar bilan tavsiflandi. Rejalashtirish bosqichida yillik audit rejasi ishlab chiqiladi. Ushbu reja risk baholash natijalariga, tartibga soluvchi organlarning talablariga, rahbariyat so'rovlariga va oldingi audit natijalariga asoslanadi. Rejada audit ob'ektlari, davomiyligi, resurslar taqsimoti va ustuvor yo'nalishlar ko'rsatiladi.

Tayyorgarlik bosqichida aniq audit topshirig'i uchun detallashtirilgan reja tuziladi. Audit maqsadlari va doirasi aniq belgilanadi, audit mezonyatlari tanlanadi, audit jamoasi tuziladi va zarur ma'lumotlar to'planadi. Dastlabki risk baholash o'tkaziladi va audit yondashuvlari ishlab chiqiladi. Audit ob'ekti rahbariyati bilan boshlang'ich uchrashuv o'tkaziladi.

Hisobot berish bosqichida audit natijalari rasmiy audit hisobotida aks ettiriladi. Hisobot tuzilishi standartlashtirilgan bo'lib, u kirish qismi, audit doirasi va maqsadlari, metodologiya, asosiy topilmalar, risklarni baholash, tavsiyalar va audit xulosasini o'z ichiga oladi. Hisobot audit ob'ekti rahbariyati bilan muhokama qilinadi va ularning javoblari kiritiladi.

Kuzatish bosqichida audit tavsiyalarining bajarilishi monitoring qilinadi. Auditorlar takliflangan chora-tadbirlar o'z vaqtida va to'liq amalga oshirilishini nazorat qiladilar. Agar tavsiyalar bajarilmasa yoki qisman bajarilsa, bu yuqori rahbariyat va audit komitetiga ma'lum qilinadi. Kritik kamchiliklar bo'yicha takroriy audit o'tkaziladi.

Bank faoliyatining turli sohalarida ichki audit

Kredit operatsiyalari auditi bank faoliyatining eng muhim yo'nalishi hisoblanadi. Auditorlar kredit berish jarayonini, zaymning sifatini baholash metodologiyasini, garov ta'minotini, muddati o'tgan qarzlarni boshqarish tizimini va kredit riskini kamaytirish choralari tekshiradilar. Kredit portfelining konsentratsiyasi, yirik zaymlarning monitoringi va zaxiralarning adekvatlik darajasi baholanadi.

Moliyaviy bozor operatsiyalari auditi tresorlik faoliyati, qimmatli qog'ozlar portfelini boshqarish, valyuta operatsiyalari, derivativlar va bozor riskini boshqarish tizimini qamrab oladi. Savdo limitlari, pozitsiya nazorati, qiymatlarni baholash modellari va bozor riskiga

duch kelishni o'lchash metodologiyasi tekshiriladi. VaR (Value at Risk) modellari va stress-testlar samaradorligi baholanadi.

Operatsion jarayonlar auditi bank operatsiyalarining samaradorligi, xavfsizligi va muvofiqligini baholaydi. Depozit operatsiyalari, to'lovlar tizimi, kassa operatsiyalari, plastik kartalar, remote banking xizmatlari va boshqa bank mahsulotlari jarayonlari tekshiriladi. Ichki nazoratlar, vakolat taqsimlash va segregatsiya prinsipining bajarilishi baholanadi.

XULOSA

Banklarda ichki audit faoliyatini xalqaro tajriba asosida rivojlantirish zamonaviy bank tizimining barqarorligi va samaradorligini ta'minlash uchun zarurdir. Maqolada tahlil qilingan nazariy asoslar va amaliy yondashuvlar quyidagi xulosalarni shakllantirishga imkon berdi:

-ichki audit bankning mustaqil, ob'ektiv kafolat beruvchi va konsultativ faoliyati sifatida ta'riflandi. Xalqaro standartlar va eng yaxshi amaliyotlar ichki auditning funksiyalari, prinsiplari va tashkiliy tuzilmasini aniq belgilaydi. IIA standartlari va Basel III talablari global bank tizimida ichki auditning me'yoriy asosini tashkil qiladi.

-rivojlangan mamlakatlar banklarida ichki audit tizimi yuqori professional darajada tashkil etilgan. AQSh, Evropa va Osiyo banklaridagi amaliyot ichki auditning mustaqilligi, direktorlar kengashining audit komitetiga to'g'ridan-to'g'ri hisobot berish va professional kompetentsiyaga alohida e'tibor qaratilishini ko'rsatadi.

-riskga asoslangan audit yondashuvi zamonaviy bank auditining asosiy metodologiyasiga aylandi. Bu yondashuv audit resurslarini eng yuqori risklarga ega sohalar va jarayonlarga yo'naltirish, dinamik risk baholash va bank strategiyasiga muvofiqlikni tekshirish imkonini beradi.

-ichki audit xizmatining tashkiliy mustaqilligi va yuqori malakali kadrlar bilan ta'minlanishi audit samaradorligining asosiy omillari hisoblanadi. Bosh ichki auditorning direktorlar kengashiga to'g'ridan-to'g'ri hisobot berishi, audit komitetining faol nazorati va auditorlarning professional sertifikatlarga ega bo'lishi zarur talablardir.

Kelajakda O'zbekiston banklarida ichki audit faoliyatini takomillashtirish uchun quyidagi yo'nalishlarga e'tibor berish maqsadga muvofiq: xalqaro standartlarga to'liq muvofiq milliy me'yoriy baza yaratish, ichki auditorlarning malakasini oshirish va professional sertifikatlashni kengaytirish, raqamli audit texnologiyalarini joriy etish, riskga asoslangan yondashuvni kengaytirilishi, ichki audit xizmatining mustaqilligini yanada mustahkamlash va xalqaro tajribadan samarali foydalanish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullayev A.M., Rahimov B.K. Bank auditi: nazariya va amaliyot. - Toshkent: Moliya, 2022. - 167-189-betlar.
2. Alimov Sh.N. Riskga asoslangan ichki audit tizimlari. - Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2023. - 98-117-betlar.

3. Azizov R.T., Karimova D.U. Banklarda korporativ boshqaruv va ichki nazorat. - Samarqand: SamIES, 2021. - 134-156-betlar.
4. Ergashev F.B. Xalqaro bank auditi standartlari va O'zbekiston amaliyoti. - Toshkent: Fan, 2022. - 89-108-betlar.
5. Ibragimov N.A. Banklarda moliyaviy nazorat tizimlari. - Andijon: AnIES, 2023. - 112-131-betlar.
6. Ismoilov K.R., Yusupova M.N. Raqamli texnologiyalar va bank auditi. - Namangan: NamDU, 2022. - 145-168-betlar.
7. Mahmudov U.S. Basel III talablari va bank nazorati. - Toshkent: Turon-Iqbol, 2021. - 178-201-betlar.
8. Mirzayev A.A. Tijorat banklarida ichki audit tashkil etish. - Buxoro: BuxDU, 2023. - 91-114-betlar.
9. Normatov D.B., Saidova L.K. Bankchilik risklarini boshqarish va audit. - Farg'ona: FarPI, 2022. - 156-179-betlar.
10. Rahmonov T.I. Ichki auditorlar uchun xalqaro standartlar. - Toshkent: O'zbekiston, 2021. - 123-145-betlar.
11. Salimov F.N. Bank operatsiyalarini nazorat qilish mexanizmlari.